

(Research Article)
**The Principles Governing Battles in Armed Conflicts from the Perspective
of Nahj al-Balagha**

Seyed Asghar Jafari^{1*}

Submit Date: 18 June 2022   **Revise Date:** 11 October 2022
Accept Date: 28 October 2022   **Publication Date:** 21 December 2022
(Page 1-30)

Abstract

The law of armed conflict is one of the branches of international law. Its purpose is to support military and civilian people in armed conflicts and also to limit the choice and use of some war tools and methods for the warring parties. This support for human beings and creating limitations for the use of some warring methods and tools is deeply rooted in Islam, and has been emphasized by the leader of Muslims, Imam Ali. The present research was done in a descriptive-analytical way. The purpose of this study is to explain the principles governing battles in armed conflicts from Imam Ali's point of view. This research will answer the main question, 'what are the principles governing battles in armed conflicts from Imam Ali's point of view, emphasizing the noble book of Nahj al-Balagha?' The overall result obtained from this research indicates that in order to prevent any kind of inhuman act in war and reduce human suffering, the principle of distinction between military and civilian people, the principle of human behavior, the principle of protecting civilians, the principle of prohibiting some weapons of war, the principle of preventing hunger and thirst, the principle of friendship and tolerance with prisoners of war, and the principle of protecting the environment are among the principles governing armed conflicts from the point of view of Imam Ali.

Keywords: Armed Conflicts, Nahj al-Balagha, International Humanitarian law, Hague law, Geneva law.

---

1. Associate Professor in International Law, Malek Ashtar University of Technology, Tehran, Iran
*: Corresponding Author: **Email:** Jafari1647@mut.ac.ir

How to cite this article: Jafari, S. A. (2022). The Principles Governing Battles in Armed Conflicts from the Perspective of Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(39), 1-30. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27093.2881

Extended Abstract

1. Introduction

In the era when war was a natural instinct in the tribal system to the extent that it put all the tribes on the verge of destruction and the only rule governing them was the system of revenge and every method and means of war was used to destroy the enemy. In such an environment, when the Prophet was given permission by God to fight and defend against the enemies, he defined the rules and regulations during the conflict from the beginning to the end and considered observing humane and humanitarian behavior during war as necessary explaining some practices as prohibited in war. A look at Imam Ali's behavior, especially his words in the book *Nahj al-Balagha* shows that after explaining the reasons and objectives of fighting with the enemies, Imam Ali also gave recommendations on observing humane principles and humanitarian regulations in war, such as observing humane behavior in war, supporting the civilians, supporting the wounded, women and children, as well as people who did not participate in the conflicts, which is referred to as the law of armed conflict in international law today. The law of armed conflict, while referring to the responsibilities and rights of the parties in war, especially in relation to civilians, has limited the use of some weapons and methods of war. In fact, the formation of the law of armed conflict dates back to the second half of the 19th century, especially after the First World War. However, many of these regulations, which limit the right of the warring parties to choose and use some tools and methods of war and support military and civilian people in armed conflicts, have been expressed in Islam thirteen centuries ago and has been emphasized in the practices of the Prophet and Imam Ali.

2. Theoretical topics

Laws regulate relationships and order in human society. The most significant reason for the existence of international law is their degree of influence on the behavior of governments. Therefore, international law governs the relations between the states both in the state of peace and in the state of war. The law of armed conflicts is a part of the international law that governs relations between countries during armed conflicts and assigns duties to people living in these countries, especially members of their armed forces, to limit inhumane actions in war. Therefore, the purpose of the law of armed conflicts is to reduce human pain and suffering during armed conflicts by restricting or prohibiting some tools and methods of warfare. In fact, the focus of the law of armed conflicts is

to protect military and civilian people, as well as create restriction on the choice and use of certain war tools and methods for the parties involved in the war. These actions are an issue that has its roots in Islam and Imam Ali emphasized its observance during the war. Although humanitarian provisions in international documents are related to the contemporary era and their titles and names are not explicitly found in the words of Imam Ali, but by looking at his behavior and speech in Nahj al-Balagha, we can find the issues that are related to the goal of the law of armed conflicts today.

3. Research method

This is a qualitative descriptive-analytical study in terms of method of data collection and applied in terms of purpose and its results can be applied in decisions and policies as well as planning. In this way, in addition to illustrating what is, the researcher describes and explains the reasons for how and why the the problem exists and its dimensions by searching in the literature and investigating the theoretical aspects of the problem, compiling research propositions including research goals and questions, systematic description of the past and current situation and drawing conclusions. Therefore, in this study, first the topic, goals and research questions were specified and then the concept of war, the laws of war and the laws of armed conflicts were explained. Then, after studying the background of the study, the aims and documents of the law of armed conflicts in the contemporary era were explained. In the next stage, according to the background of the study and studying the events and conflicts that occurred during the reign of the Prophet and Imam Ali, the basic principles and regulations of armed conflicts in Nahj al-Balagha were identified and extracted in seven axes.

4. Conclusion

Imam Ali's speech in Nahj al-Balagha shows that whenever he sent an army to the battlefield, before sending them, he guided them to observe humane and moral principles in war to avoid any kind of inhumane act and revenge in war, especially because supporting civilians has been the basic goal and a principle and presupposition in all battles in Imam Ali's point of view.

What has been mentioned in the recent centuries about Armed Conflicts Law are about thirteen centuries away from the rules and regulations mentioned by Imam Ali, and these rules and regulations were established at a time when destruction, brutality and humiliating the enemy was

normal during the war, there was no distinction between military and civilians, and supporting women, children, the elderly and the wounded was senseless.

The results obtained from the present study indicate that the principle of distinction between the military and civilians, the principle of human behavior, the principle of supporting the civilian population, the principle of banning some war tools, the principle of prohibition of hunger and thirst, the principle of friendship and tolerance with prisoners of war and the principle of protecting the environment are the most important basic principles governing armed conflicts from the point of view of Nahj al-Balagha, which have been mentioned in the legal documents of armed conflicts of the last century.

References [In Persian]

- *The Holy Quran*.
- Al-Zahili, W. (2005). *Effects of war in Islamic jurisprudence*, Translated by Abdul Hossein Binesh, Qom: Zamzam Hedayat.
- Emami, M. and Shopai Joibari, R. A. (2015). *Encyclopedia of Islam and International Humanitarian Law*, Tehran: Mizan.
- Tamoshat, Ch. (1386). *Human Rights*, Translated by Hossein Sharifi Tarzkouhi, Tehran: Mizan.
- Tony Fanner. (1386). *International Humanitarian Law: Development and Basic Concepts*, Proceedings of the Conference on Islam and International Humanitarian Law, Tehran: Red Crescent Society of the Islamic Republic of Iran.
- Jafari, S. A. (2014). *Analysis of prohibited tools and methods in war from the perspective of Islam and international humanitarian law*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
- ----- (2016). Principles of International Humanitarian Law from Imam Khomeini's Viewpoint, *Public Law Studies Quarterly*, 74(2), 433-458.
- ----- (2017). Prohibited Military Principles in Armed Conflicts Based on Prophetic Tradition, *Strategic Science Quarterly*, 8(3), 67-94.
- ----- (2018). A Study of Saudi Arabia's military attack on Yemen in the view of international humanitarian law, *Public Law Studies Quarterly*, 49(2), 591-611.
- Har Amali, M. bin al-Hassan. (1412 A.H.). *Al-Wasil al-Shia to the study of Islamic issues*, Beirut: Dar al-Hiya al-Trath al-Arabi.
- Khaleghi, A. and Natghi, M. (2019). Examination of humanitarian rights from the perspective of Imam Ali, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, 8(29), 23-39.
- Dashti, M. (1379). *Nahj al-Balagha (translation)*, Tehran: Zohd.
- Donnan, H. (2008), *Solferino's Diary*, Translated by Mohammad Ebrahim Tavakoli Karshak, Tehran: Azhend Publishing .
- Zakir Hossein, M. H. (1400). Starving civilians as a war crime, *Journal of Criminal law and Criminology*, 9(18), 227-252.

- Rogers, Anthony P. And. and Paul Malerb. (1382). *Applied Rules of the Law of Armed Conflicts*, (Translated by the National Humanitarian law Committee), Tehran: Amirkabir.
- Delkhosh, A. R. (1387). Humanitarian law in International and Non-International Armed Conflicts: Differences and Commonalities, *Foreign Policy Quarterly*, 22(4), 981-1004.
- Ziaee Begdali, M. R. (1380). *Laws of War (International Armed Conflicts Law)*, Tehran: Allameh Tabatabai University Publications.
- ----- (1385). *Islam and international law (8th chapter)*, Tehran: Ganj Danesh.
- ----- (2014). *International Humanitarian Law*, Tehran: Ganj Danesh.
- Tabatabayi, M. H. (1379). *Tafsir al-Mizan (Volume 2)*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Azizi, S. (2012). Comparative study of the fundamental rules of humanitarian law in "Nahj al-Balagha" and "Report on the customary rules of international humanitarian law, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, 1(1), 85-95.
- Omid Zanjani, A. A. (1383). *Political Jurisprudence, vol. 6: Principles and Regulations Governing armed Conflicts*, Tehran: Amirkabir.
- Qaraeti, M. (1375). *Tafsir Noor*, Qom: Institute on the Right Way.
- Ghorbania, N. (1387). *Human rights and humanitarian law*, Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Katouzian, N. (1385). *Introduction to the science of law and the study of Iran's legal system*, Tehran: Publishing Company.
- Mohaghegh Damad, S. M. (1383). *Islamic International Humanitarian Law*, Tehran: Islamic Sciences Publishing Center.
- Mohammadi, S. M. (1400). The role of the Security Council in the development of the law of non-international armed conflicts, *International Journal of Nations Research*, No. 73, 29-48.
- Majlesi, M. B. (1403 AH). *Bihar al-Anwar*, Beirut: Institute for the Revival of Arabic Heritage.
- Makarem Shirazi, N. (2017). *The Message of Imam Amir al-Mu'minin, a New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balagha (Volumes 9 and 11)*, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib Publications.
- Mosfa, N. and others. (1365). *The Concept of Aggression in International law*, Tehran: Center for Advanced International Studies, University of Tehran.
- Motahari, M. (1374). *Jihad*, Qom: Sadra Publications.
- ----- (1374). *Siri Dar Sireh Nabavi*, Qom: Sadra Publications.
- Mumtaz, J. and Ranjbarian, A. H. (1384). *International Humanitarian law (internal armed conflicts)*, Tehran: Mizan Publishing.
- Najafi, M. H. (1368). *Jawaharlal Kalam in the description of Sharia al-Islam*, 4th edition, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.

References (In English)

- Alexander Charles, Kiss and Shelton, Dinah. (2004). *International Environmental Law*, (Third Edition), New York, Transnational Publishers, Inc.
- Akhter Hussain Gardezi, S. M. (2021). Comparative Study of Islamic Laws of War and IHL–Oints of Convergence for Universal Consensus on Laws of War, *Margalla Papers*, 25(1), 115-130.

-
- Delupis, D. (1987). *The Law of War*, Cambridge University Press.
  - Hayashi, M. N. (2007). *The Principle of Civilian Protection and Contemporary Armed Conflict*, in: *The Law of Armed Conflict Constrains on the Contemporary Use of Military Force*, Edited by: Howard m. Hensel, England, Ashgate Publishing limited.
  - Henckaerts, J. M. and Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law*, Cambridge, the United Kingdom at the university Press.
  - Fleck, D. (2009). *The Handbook of International Humanitarian Law*, Oxford University press.
  - Henckaerts, J. M. and Doswald-Beck, L. (2009). *Customary International Humanitarian Law*, Cambridge, the United Kingdom at the university Press.
  - Sohail, H. (2021). Compatibility between Modern International Humanitarian Law and Principles of Islamic Law of Conduct of War: A Comparative Analysis, *Islamabad Law Reviw*, Vol. 5, 83-114
  - Dinstein, Y. (2016). *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, Cambridge University Press.
  - The International Committee of the Red Cross (2004). *What is International Humanitarian Law?*, ICRC.
  - Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I).
  - Wylie, N. and Cameron, L. (2019). The Impact of World War I on the Law Governing the Treatment of Prisoners of War and the Making of a Humanitarian Subject, *European Journal of International Law*, 29(4), 1327-1350, <https://doi.org/10/1093/ejil/chy085>, Published: 14 February 2019.

(مقاله پژوهشی)

اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه نهج البلاغه

سیداصغر جعفری^{۱*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۸

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۰۶

(از ص ۷ تا ۳۰)

چکیده

حقوق مخاصمات مسلحانه به‌عنوان یکی از شاخه‌های حقوق بین‌الملل، شامل مجموعه قواعد و مقرراتی است که هدف آن حمایت از افراد نظامی و غیرنظامی در درگیری‌های مسلحانه و همچنین ایجاد محدودیت در انتخاب و استفاده از برخی از ابزارها و شیوه‌های جنگی برای طرف‌های متخاصم است. این حمایت از انسان‌ها در زمان کارزار و ایجاد محدودیت در کاربرد برخی وسایل و روش‌های جنگی موضوعی است که ریشه‌ای عمیق در مکتب اسلام دارد و امیرالمؤمنین امام علی(ع) در زمان نبرد با دشمن بر رعایت آن تأکید فراوان داشته‌اند. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با هدف تبیین اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه امیرالمؤمنین امام علی(ع) با تأکید بر کتاب شریف نهج‌البلاغه، به این پرسش اصلی پاسخ خواهد داد که اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه امیرالمؤمنین امام علی(ع) با تأکید بر کتاب شریف نهج‌البلاغه شامل چه مواردی می‌شود؟ نتیجه کلی به‌دست‌آمده از این پژوهش دلالت بر آن دارد که اصل تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی، اصل رفتار انسانی، اصل حمایت از افراد غیرنظامی، اصل ممنوعیت برخی از ابزارهای جنگی، اصل منع ایجاد گرسنگی و تشنگی، اصل رفق و مدارا با اسیر جنگی و اصل حمایت از محیط‌زیست از جمله اصول حاکم بر مخاصمات مسلحانه از دیدگاه امیرالمؤمنین امام علی(ع) است تا از هر نوع عمل غیرانسانی و انتقام‌گیری در جنگ جلوگیری شده و آلام و درد و رنج بشری ناشی از آن کاهش یافته و یا پیشگیری گردد.

کلید واژه‌ها: مخاصمات مسلحانه، نهج‌البلاغه، حقوق بین‌الملل بشردوستانه، حقوق لاهه، حقوق ژنو.

۱. دانشیار، گروه حقوق و روابط بین‌الملل، دانشکده مدیریت و مهندسی صنایع، دانشگاه صنعتی مالک اشتر، تهران، ایران

۱. مقدمه

به رغم اعلام عزم جزم ملل متحد به محفوظ داشتن جهان از «بلای جنگ و مصائب آن که به بیان در نمی‌گنجد» (مقدمه منشور سازمان ملل متحد)، جنگ همچون همیشه تاریخ واقعیت دردناک زندگی بشر در نیمه دوم سده بیستم باقی ماند. با وقوع چندین جنگ کوچک و بزرگ اینجا و آنجا در آغازین سال‌های سده بیست و یکم به خصوص جنگ آمریکا و همپیمانان در عراق برای راندن حاکمان سابق از قدرت، باید گفت که گویا این بلا را هیچ سر باز ایستادن نیست. از زمانی که در منشور ملل متحد زیستن در حال صلح و متحد شدن برای نگرهبانی از صلح و امنیت بین‌المللی و نیل به پیشرفت اقتصادی و اجتماعی هدف مشترک اعلام شد، تاکنون بیش از یکصد جنگ چه آنها که جنبه بین‌المللی داشته‌اند و چه جنگ‌های داخلی روی داده‌اند که غیر از تلفات مادی و نابودی میلیون‌ها انسان، اساس آن صلح و پیشرفت را از بیخ و بن بر کنده است (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۸۴: ۱۴). حوادث یاد شده نشان دهنده این موضوع است که جنگ و توسل به زور^۱، یکی از ابزارها و شیوه‌های مرسوم دولت‌ها بوده است. همین عامل سبب شده بود تا کشورها تلاش خود را در جهت تهیه و تدوین قواعد و مقررات حقوقی ناظر بر جنگ‌ها به کار گیرند. به همین دلیل، در حقوق بین‌الملل شاخه‌ای به نام «حقوق مخاصمات مسلحانه»^۲ شکل گرفته تا جنگ مفهوم حقوقی به خود گیرد (جعفری، ۱۳۹۴: ۱۲).

حقوق مخاصمات مسلحانه، ضمن اشاره به مسئولیت‌ها و حقوق طرفین درگیر در جنگ به‌ویژه در ارتباط با افراد غیرنظامی، استفاده از برخی از سلاح‌ها و روش‌های جنگی را محدود کرده است. در واقع، شکل‌گیری حقوق مخاصمات مسلحانه به نیمه دوم قرن نوزدهم به‌ویژه بعد از جنگ جهانی اول برمی‌گردد؛ در حالی که بسیاری از این قواعد و مقررات که حق طرفین مخاصمه را در انتخاب و استفاده از برخی از ابزارها و شیوه‌های جنگی محدود نموده و از افراد نظامی و غیرنظامی در مخاصمات مسلحانه حمایت کرده، ریشه‌ای عمیق در مکتب اسلام دارد و در قرآن کریم، سیره پیامبر مکرّم اسلام (ص) و امیرالمؤمنین امام علی (ع) بر آن تأکید فراوان شده است.

۱-۱. بیان مسئله

در دورانی که جنگ به مثابه یک خوی طبیعی میان نظام قبیله‌ای حاکم بود، آتش فتنه و آشوب و جنگ‌های خونین پیوسته در شریان حیات اجتماعی نظام قبیله‌ای جریان داشت و تنها قانون حاکم بر آنان نظام انتقام‌گیری بود و نیز آنگاه که آتش جنگ برافروخته می‌شد، شعله‌اش زبانه می‌کشید و دامن شمار بسیاری را می‌گرفت؛ تا آنجا که همه قبیله را در آستانه نابودی قرار می‌داد (وهبه الزحیلی، ۱۳۸۹: ۵۵-۵۳) و از به‌کاربردن هرگونه ابزار جنگی که به حیات آن‌ها دوام می‌بخشید، دریغ نمی‌شد؛ در چنین فضایی، هنگامی که رسول خدا (ص) از سوی خداوند منان اجازه پیکار و دفاع در برابر دشمنان به ایشان داده شد، ضوابط و مقرراتی را در زمان مخاصمات از آغاز تا پایان آن مشخص ساخته و خطاب به مسلمانان رعایت

1. Use of Force

2. Armed Conflicts Law

رفتار انسانی و بشردوستانه‌ای را در طول منازعات الزامی دانسته و مواردی را به‌عنوان مقررات ممنوعه در جنگ تبیین فرمودند (جعفری، ۱۳۹۴: ۴۴۶). نگاهی به رفتار امیرالمؤمنین امام علی(ع) به‌ویژه فرمایشات ایشان در کتاب ارزشمند نهج‌البلاغه، نشان می‌دهد که آن حضرت نیز بعد از تبیین علل و اهداف نبرد با دشمنان، توصیه‌هایی را در رعایت اصول انسانی و مقررات بشردوستانه در جنگ، از جمله لزوم رفتار انسانی در جنگ، حمایت از افراد غیرنظامی، حمایت از مجروحان، زنان و کودکان و افرادی که در درگیری‌ها مشارکت نداشته‌اند، به لشکریان خود می‌کردند. از این رو، پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با هدف تبیین قواعد و مقررات بشردوستانه از دیدگاه امیرالمؤمنین امام علی(ع) با تأکید بر کتاب شریف نهج‌البلاغه، به این پرسش اصلی پاسخ خواهد داد که اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه امیرالمؤمنین امام علی(ع) با تأکید بر کتاب شریف نهج‌البلاغه شامل چه مواردی می‌شود؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره سیره امام علی(ع) انجام شده است؛ اما در خصوص اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از منظر نهج‌البلاغه، به‌طور مستقل کار تحقیقی صورت نگرفته است. کارهای تحقیقی مرتبط با این موضوع را می‌توان به شرح زیر نام برد.

۱. ابوالفتح خالقی و مهدی ناطقی در مقاله‌ای با عنوان بررسی حقوق بشردوستانه از منظر امام علی(ع) که در فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه منتشر شده است، بیان می‌کند حضرت علی(ع) چه در غزوات صدر اسلام و چه در زمان حکومت خودشان در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان، علی‌رغم تفکر ایشان بر دعوت به صلح، نهایت توجه به رعایت حقوق افراد غیرنظامی حتی نظامی و توجه به عدم ایجاد خسارت داشتند. این مقاله در ادامه می‌افزاید هر چند برخی از مسائل حقوق بشردوستانه که در اسناد بین‌المللی تحت عناوین و اسامی مختلف یاد می‌شود، صراحتاً به همان عنوان در کلام حضرت وجود ندارد، ولی با قیاس اولویت و وحدت ملاک می‌توان از برخی توصیه‌ها و رفتارهای امام(ع) استنباط کرد.
۲. ستار عزیزی در مقاله‌ای با عنوان مطالعه تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در «نهج‌البلاغه» و «گزارش قواعد عرفی حقوق بین‌الملل بشردوستانه» که در فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه منتشر شده، بیان کرده است قواعد بشردوستانه، دستاورد بزرگ نظام حقوق بین‌الملل در قرون نوزدهم و بیستم محسوب می‌شود. حمایت از غیرنظامیان و چگونگی رفتار با افراد خارج از صحنه نبرد (مجروحان، بیماران، فراریان و اسیران)، احترام به اجساد کشته‌شدگان و مردگان، ممنوعیت توسل به هر شیوهی جنگی به‌ویژه منع به قحطی کشاندن دشمن و منع عمل متقابل از جمله اصول و قواعد بنیادین نظام حقوق بشردوستانه می‌باشند. بسیاری از این قواعد و اصول بنیادین حقوق بشردوستانه در ۱۴۰۰ سال پیش مورد تأکید حضرت علی(ع) بوده است و فرماندهان و سربازان تحت امر خود را ملزم به پیروی از آنها دانسته‌اند. پژوهش حاضر علاوه بر احصاء برخی از موارد یادشده، به زوایای دیگری از اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه از منظر نهج‌البلاغه پرداخته است.

۳. سید محمود اختر حسین گردیزی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی حقوق جنگ از منظر اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، نقاط همگرایی برای اجماع جهانی در مورد حقوق جنگ»، در نشریه مارگالا کشور پاکستان اشاره می‌کند، در مورد توسل به زور و جنگ، علاوه بر حقوق بین‌الملل بشردوستانه، دین اسلام نیز در این باره قواعد و مقرراتی دارد. هر دو معتقدند که در صورت وقوع جنگ، بایستی رفتاری صورت گیرد تا آثار منفی درگیری‌های مسلحانه برای رزمندگان و غیر رزمندگان به حداقل برسد. این مقاله با استفاده از روش تحلیلی تطبیقی به بررسی حقوق جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه می‌پردازد.

۴. همانا سهیل در مقاله‌ای با عنوان سازگاری حقوق بشردوستانه بین‌المللی مدرن و اصول حقوق اسلامی در هدایت جنگ: تحلیل تطبیقی، به بررسی تطبیقی اصول کلی و قواعد رفتار رزمندگان در حقوق بین‌الملل بشردوستانه و حقوق اسلامی می‌پردازد. این مقاله به بررسی این واقعیت می‌پردازد که اسلام پیش‌تر از حقوق بین‌الملل بشردوستانه، قواعد و مقررات رفتار رزمندگان در طول درگیری‌های مسلحانه از جمله توجه به رعایت ملاحظات انسانی در جنگ و خودداری از هرگونه آسیب به غیرنظامیان را بیان کرده است و در پایان اشاره نموده که حقوق اسلامی می‌تواند به بهترین وجه به‌عنوان الگویی برای پالایش و تکمیل حقوق بشردوستانه امروزی عمل کند.

۵. سیداصغر جعفری در مقاله‌ای با عنوان اصول ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه مبتنی بر سیره نبوی در فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی اشاره می‌کند جنگ همواره آمیخته با آسیب‌های فراوان انسانی، مادی و طبیعی و رفتارهای خشونت‌آمیز بوده است؛ اما اسلام، چون آیین صلح و امنیت است، جنگ را پدیده‌ای عارضی و تحمیلی می‌شناسد. از این‌رو، بعد از صدور فرمان و جوب دفاع در برابر متجاوزان، با تبیین آداب و مقرراتی، خط بطلانی بر تفکرات خشونت‌آمیز و غیرانسانی در جنگ کشید و به رسولش (ص) دستور داده است تا مسائل انسانی و اخلاقی در میدان کارزار فراموش نشود. این پژوهش ابتدا سیره دفاعی پیامبر اسلام (ص) را مورد بررسی قرار داده، سپس ضمن تشریح دلایل رعایت مسائل انسانی و اخلاقی در درگیری‌های مسلحانه، هشت اصل به‌عنوان اصول اساسی ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه بیان کرده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

مکتب اسلام، مکتب صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز است، جنگ را به‌عنوان یک پدیده تحمیلی می‌شناسد و در صورت وقوع این بلای خانمان‌سوز، به جهت جایگاه والایی که برای بشر و کرامت انسانی او قائل است، رعایت اصول عدالت و اخلاق را در رأس امور قرار داده و نه تنها همانند حقوق مخاصمات مسلحانه، اصل را بر عدم آزادی عمل در انتخاب استفاده از هرگونه ابزار و روش جنگی برای پیروز شدن در مخاصمات مسلحانه برشمرده، بلکه در بخشی از قواعد رزمی بر حذف گونه‌هایی از سلاح‌ها تأکید نموده که شامل بسیاری از سلاح‌های نابودکننده و استراتژیک معاصر نیز می‌باشد (عمیدزنجانی، ۱۳۸۳: ۱۷۰)؛ بنابراین، با توجه به ریشه‌دار بودن بشردوستی در مکتب اسلام و از سوی دیگر؛ به جهت وجود قوانین و

مقررات درباره حقوق و وظایف انسان‌ها در تمام شرایط، به‌ویژه در زمان درگیری‌های مسلحانه، ضرورت دارد اصول حاکم بر تمامی نبردها اعم از نبرد زمینی، هوایی و دریایی در مخاصمات مسلحانه از دیدگاه امام علی(ع) در کتاب شریف نهج البلاغه تبیین شود؛ زیرا همانگونه که امام خمینی(ره) در وصیت‌نامه سیاسی-الهی خود فرمودند: کتاب نهج البلاغه بعد از قرآن بزرگ‌ترین دستور زندگی مادی و معنوی و بالاترین کتاب رهایی‌بخش بشر است که دستورات معنوی و حکومتی آن بالاترین راه نجات است، از این رو، ضرورت دارد اولاً؛ ضمن معرفی سیره امیرالمؤمنین امام علی(ع) درباره اصول حاکم بر مخاصمات مسلحانه، جامعه جهانی با دیدگاه‌های واقعی امام علی(ع) و کتاب نهج البلاغه- به‌عنوان کلید مشکلات عصر حاضر- آشنا شوند و ثانیاً؛ از آنجایی که این موضوع از مباحث عمده حقوقی در عصر حاضر به شمار می‌آید که بخش عظیمی از توان علمی و پژوهشی را به خود اختصاص داده، زمینه‌های مشترکی برای تقویت همکاری‌های بین‌المللی در حمایت مؤثر از قواعد و مقررات بشردوستانه ایجاد شود.

۲. بحث

مبحث اصلی پژوهش حاضر را موضوعاتی همانند اصل تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی، اصل رفتار انسانی، اصل حمایت از افراد غیرنظامی، اصل ممنوعیت برخی از ابزارهای جنگی و اصل حمایت از محیط‌زیست تشکیل می‌دهند؛ اما قبل از آن، لازم است، به واژه‌شناسی جنگ، حقوق مخاصمات مسلحانه، اهداف و اسناد مرتبط با آنها در ادبیات معاصر اشاره کرد.

۱-۲. واژه‌شناسی

۱-۲-۱. مفهوم جنگ و حقوق جنگ

جنگ نام سنتی برخورد میان دو یا چند دولت است که در آن نیروهای مسلح طرف‌ها، درگیر اقدامات خشونت‌آمیز متقابل می‌شوند. در جنگ، برخورد مسلحانه، مداوم و متقابل است (مصفا و دیگران، ۱۳۶۵: ۱). از دیدگاه حقوق بین‌الملل، جنگ به‌عنوان «ابزار سیاست ملی»، مجموعه عملیات و اقدامات قهرآمیز مسلحانه‌ای است که در چارچوب مناسبات کشورها (دو یا چند کشور) روی می‌دهد و موجب اجرای قواعد خاصی در کل مناسبات آنها با یکدیگر و همچنین با کشورهای ثالث می‌شود. در این جهت، حداقل یکی از طرفین مخاصمه در صدد تحمیل نقطه‌نظرهای سیاسی خویش به دیگری است. به‌این ترتیب، عملیات قهرآمیز مسلحانه، وسیله و هدف تحمیل اراده مهاجم است (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۴۵). از آنجایی که جنگ یک وضعیت استثنائی است، در نتیجه قواعد مربوط به آن نیز به نام حقوق جنگ، قواعدی استثنائی می‌باشد. حقوق جنگ شامل مجموعه اصول و قواعدی است که حاکم بر روابط میان کشورهای متخاصم با یکدیگر و یا میان کشورهای متخاصم با کشورهای بی‌طرف می‌باشد. به‌محض آغاز جنگ، بدون توجه به چگونگی شروع آن، کشورهای متخاصم دیگر تابع حقوق زمان صلح نیستند، بلکه از حقوق جنگ تبعیت خواهند نمود؛ چه این حقوق عرفی باشد، چه قراردادی. کشورهای ثالث (یعنی کشورهایی که در مخاصمه شرکت ندارند)، خواه حقوق جنگ را مراعات نمایند یا خیر، روابط خود را با کشورهای متخاصم

تابع حقوق زمان صلح نمی‌سازند؛ بلکه از آن پس از حقوق بی‌طرفی تبعیت می‌نمایند (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۷۶).

اگرچه از نیمه دوم قرن بیستم، از اصطلاح حقوق بشردوستانه بیشتر از حقوق جنگ استفاده شده است، اما میان حقوق جنگ و حقوق بشردوستانه به قول اهل منطق، رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد، یعنی بخشی از حقوق جنگ به حقوق بشردوستانه اختصاص دارد و بخشی ندارد؛ حقوق جنگ متضمن قواعدی است تا بتواند راهبری و هدایت درگیری‌های مسلحانه را تحت نظم حقوقی درآورده و با انسانی کردن آنها، از آثار مخرب و زیان‌بارشان تا حد ممکن بکاهد. رسالت آن بخش از حقوق جنگ که وظیفه انسانی کردن مخاصمات را بر عهده دارد حقوق بشردوستانه است؛ بنابراین، اگر حقوق در مفهوم ذاتی خود هنوز نتوانسته تضمین‌های کافی برای پیشگیری از جنگ عرضه دارد، لاقلاً توانسته با رخنه در صحنه‌های نبرد، شدت وحشی‌گری در جنگ‌ها را کاهش دهد و این مرهون حقوق بشردوستانه است (ضیایی بیگدلی، ۱۳۹۴: ۲۲-۱۷).

۱-۲-۲. تعریف و هدف حقوق مخاصمات مسلحانه

حقوق به این دلیل به وجود آمد تا تنظیم‌کننده روابط و نظم‌دهنده در اجتماع انسانی باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۳). با معناترین دلیل وجود قواعد حقوقی بین‌المللی درجه تأثیر آن‌ها بر رفتار دولت‌ها است (Hayashi, 2007: 105). از این رو، قواعد حقوقی هم بر روابط عادی و هم بر روابط خصمانه می‌تواند حاکم گردد.

امروزه در اکثر نوشته‌ها و اسناد بین‌المللی مانند اسناد کمیته بین‌المللی صلیب سرخ به‌جای جنگ از واژه "مخاصمه مسلحانه" استفاده شده است تا مخاصمه مسلحانه داخلی را نیز شامل شود (امامی و شوپای جویباری، ۱۳۹۵: ۲۱۰). مخاصماتی که میان دولت‌ها با توسل به نیروهای مسلح روی می‌دهد، مخاصمات مسلحانه بین‌المللی^۱ نام دارد و مخاصماتی که در قلمرو یک دولت میان نیروهای مسلح حکومتی و گروه‌های مسلح مخالف روی می‌دهد، مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی^۲ نامیده می‌شود.

قسمت «ه» از بند ۲ بخش «و» ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی تعریف مخاصمه مسلحانه غیر بین‌المللی را چنین ارائه می‌نماید: «مخاصمه مسلحانه‌ای که در قلمرو دولتی، به‌صورت طولانی و میان نیروهای حکومت و گروه‌های مسلح سازمان‌یافته و یا میان چنین گروه‌هایی اتفاق می‌افتد». در حقوق بین‌الملل کلاسیک، دولت‌ها جنگ‌های داخلی را شورش و نافرمانی گروه‌های مسلح می‌خواندند. بر این اساس، دولت‌ها خود را موظف به حفاظت از اصل مقدس حاکمیت دانسته و نگران در امان ماندن حریم آن بودند (دلخوش، ۱۳۸۷: ۹۸۴). چرا که این مخاصمات می‌توانند مداخلات خارجی را آغاز نمایند که به‌نوبه خود توانایی خلق بحران‌های منطقه‌ای و حتی مخاصمات مسلحانه بین‌المللی را به همراه خواهد داشت. علاوه بر این نیز می‌توانند باعث تزلزل حاکمیت مؤثر، هجوم سیل پناهندگان به کشورهای

1. International Armed Conflicts
2. Non-International Armed Conflicts

همسایه، کاهش رشد اقتصادی و افزایش جرم‌های سازمان‌یافته در منطقه متأثر از این مخاصمات گردند (محمدی، ۱۴۰۰).

حقوق مخاصمات مسلحانه بخشی از حقوق بین‌الملل است که در هنگام مخاصمات مسلحانه بر روابط بین کشورها حاکم است. هدف آن تا حد امکان، کاهش آلام، صدمات و خسارات ناشی از جنگ است و وظایفی را بر عهده اشخاص ساکن در این کشورها، به‌خصوص اعضای نیروهای مسلح آن‌ها می‌گذارد. مع‌الوصف هدف از آن جلوگیری از کارایی نظامی نمی‌باشد (راجرز، ۱۳۸۲: ۳۱). بنابراین، هدف حقوق مخاصمات مسلحانه عبارتند از:

- ۱- کاهش آلام و درد و رنج انسان‌ها در جریان مخاصمات مسلحانه؛
- ۲- محدود نمودن اثرات سوء ناشی از مخاصمات مسلحانه به جهت اعمال محدودیت یا ممنوعیت برخی از ابزارها و شیوه‌های جنگی.

۱-۲-۳. اسناد حقوق مخاصمات مسلحانه

دو جریان به‌عنوان نقطه عطف شکل‌گیری معاهدات مخاصمات مسلحانه محسوب می‌شود؛ یکی حادثه جنگ «سولفرینو»^۱ بود که بنا به پیشنهاد «هانری دونان» (دونان، ۱۳۸۸: ۱۱۴-۱۲۴) منتهی به تدوین کنوانسیون ژنو ۱۸۶۴ در مورد بهبود وضعیت مجروحین نیروهای مسلح در میدان نبرد شد. دیگری، صدور اعلامیه سن‌پترزبورگ در سال ۱۸۶۸ بود که محدودیت‌هایی را در راستای استفاده از سلاح‌های جنگی که باعث درد و رنج غیرضروری می‌شوند، ایجاد کرد (Diter Fleck, 2009: 22). این دو سند باعث به‌وجود آمدن دوشاخه قراردادهای بین‌المللی در حوزه حقوق مخاصمات مسلحانه شده است (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۸۲-۷۸).

شاخه اول: حقوق لاهه یا حقوق بین‌المللی ناظر بر نحوه هدایت مخاصمات مسلحانه (حقوق محدودیتی)

حقوق لاهه که بیشتر ناظر به چگونگی رفتار دولت‌ها و اتخاذ روش‌های جنگی در مخاصمات مسلحانه بود، نتیجه صدور اعلامیه سن‌پترزبورگ بوده است؛ زیرا که دولت‌های تصویب‌کننده این اعلامیه بر این اعتقاد بودند که تنها هدف مشروع نظامی، تضعیف نیروهای نظامی دشمن است و استفاده از سلاحی که تأثیری بیش از این بر دشمن دارد غیرضروری و ممنوع است. برخی از مهم‌ترین اسناد حقوق لاهه مرتبط با حقوق مخاصمات مسلحانه عبارتند از:

- کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷ در خصوص قوانین و عرف‌های جنگ زمینی و ضمیمه کنوانسیون چهارم؛ مقرراتی در خصوص قوانین و عرف‌های جنگ زمینی^۲؛
- پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در خصوص ممنوعیت استفاده از گازهای خفه‌کننده سمی و دیگر گازهای خطرناک و کاربرد روش‌های جنگی باکتریولوژیک^۳؛

1. Solferino

2. Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907), and Annex to the Convention: Regulations Concerning the Law and Customs of War on Land.

- کنوانسیون ۱۹۵۴ درباره حفاظت از اموال فرهنگی در مخاصمات مسلحانه؛^۱
- کنوانسیون ۱۹۷۲ در خصوص منع توسعه، تولید و انباشت سلاح‌های بیولوژیک و سمی و انهدام آن‌ها (کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک)^۲؛
- کنوانسیون ۱۹۷۷ در خصوص ممنوعیت استفاده نظامی و هرگونه استفاده خصمانه از تکنیک‌های تغییر محیط زیست (کنوانسیون تغییر محیط زیست-انمد)^۳؛
- کنوانسیون ۱۹۸۰ تسلیحات متعارف^۴؛
- کنوانسیون ۱۹۹۳ منع گسترش، تولید، انباشت و به‌کارگیری سلاح‌های شیمیایی و انهدام آن‌ها (کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی)^۵؛
- کنوانسیون اوتاوا ۱۹۹۷ منع ذخیره‌سازی، تولید و تجارت مین‌های ضد نفر و منع استفاده از آن‌ها و نابودسازی آن‌ها (کنوانسیون مین‌های زمینی)^۶؛
- کنوانسیون ۲۰۰۸ راجع به مهمات خوشه‌ای^۷.

شاخه دوم: حقوق ژنو یا حقوق بین‌الملل ناظر بر حمایت از افراد در مخاصمات مسلحانه (حقوق حمایتی)

کنوانسیون ژنو که مشتمل بر قواعد حمایت‌کننده از اشخاصی بود که در مخاصمات مسلحانه شرکت نداشتند، یا اسلحه به زمین گذاشته بودند و یا خارج از قلمرو عملیات نظامی قرار داشتند، تنظیم گردیده است (تاموشات، ۱۳۸۶: ۴۳۲). اسناد مربوط به حقوق ژنو عبارتند از:

- ۱- کنوانسیون چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ شامل:
- کنوانسیون اول ژنو برای بهبود وضعیت مجروحان و بیماران در نیروهای مسلح در صحنه نبرد^۸؛
- کنوانسیون دوم ژنو برای بهبود وضعیت مجروحان و اعضای کشتی شکسته نیروهای مسلح دریایی^۹؛

1. Geneva Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases and of Bacteriological Methods of Warfare, (1925).
2. Hague Convention of 14 May 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict.
3. Convention of 10 April 1972 on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction Biological Weapons convention (BWC).
4. Convention on Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, (ENMOD).
5. Convention of 10 October 1980 on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which May be Deemed to be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects (Weapons Conv).
6. Convention of 13 January 1993 on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction (CWC)
7. Ottawa Convention of 3 December 1997 on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production, and Transfer of Anti-personnel Mines and their Destruction (Land Mines Conv).
8. Convention on Cluster Munitions. 30 May 2008 (Cluster Conv).
9. Geneva Convention I for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (1949).

- کنوانسیون سوم ژنو در خصوص نحوه رفتار با اسرای جنگی^۱؛
- کنوانسیون چهارم ژنو در خصوص حمایت از افراد غیرنظامی در زمان جنگ^۲.
- ۲- پروتکل الحاقی ۱۹۷۷ شامل:
- پروتکل اول در خصوص حمایت از قربانیان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی^۳؛
- پروتکل دوم در خصوص حمایت از قربانیان مخاصمات مسلحانه غیر بین‌المللی^۴.

۲-۲. اصول و مقررات اساسی مخاصمات مسلحانه در نهج البلاغه

نَهجُ الْبَلَاغَةِ (به معنای راه و طریق آشکار بلاغت) برگزیده‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها و سخنان کوتاه امام علی (ع) است که سید رضی (یکی از عالمان بزرگ شیعی) در اواخر قرن چهارم هجری قمری آنها را جمع‌آوری کرد. لذا با مراجعه به این کتاب گران‌سنگ می‌توان اصول و قواعد بشردوستانه را استخراج کرد. بدیهی است که هر یک از این اصول نقش مؤثر و بسزایی در بازدارندگی انسان‌ها از منازعات مسلحانه، کشتار و تضييع حقوق افراد غیرنظامی خواهند داشت. در واقع این اصول تعهد بیشتری را بر دوش مسلمانان می‌گذارد تا کرامت و حقوق دشمن را در مخاصمات مسلحانه و حتی در زمان صلح محترم دارند.

سیره امام علی (ع) در زمان جنگ نشان می‌دهد که ایشان قبل از رویارویی با دشمن در صفین^۵، دستوراتی را در رعایت اصول انسانی در جنگ به لشکریان خود داده است که بیانگر روح عطف و رأفت اسلامی است و نشان می‌دهد مسائل اخلاقی در هیچ جا حتی در میدان جنگ نباید فراموش شود: «لَا تُقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَبْدُؤُوكُمْ، فَإِنَّكُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَلَى حُجَّةٍ وَ تَرْكُكُمْ إِلَيْهِمْ حَتَّى يَبْدُؤُوكُمْ حُجَّةٌ أُخْرَى لَكُمْ عَلَيْهِمْ؛ فَإِذَا كَانَتْ الْهَرِيمَةُ بِأَذْنِ اللَّهِ فَلَا تَقْتُلُوا مُدْبِرًا وَ لَا تُصِيبُوا مُعْوَرًا وَ لَا تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ، وَ لَا تَهْبِجُوا التِّسَاءَ بِأَذَى وَ إِنْ شَمَنْ أَعْرَاضَكُمْ وَ سَبَّ أُمَّرَاءَكُمْ» (نامه/۱۴): «با دشمن جنگ را آغاز نکنید تا آنها شروع کنند، زیرا بحمد الله حجت با شماست و آغازگر جنگ نبودن‌تان تا آن‌که دشمن به جنگ روی آورد، حجت دیگر بر حقانیت شما خواهد بود. اگر به اذن خدا شکست خوردند و گریختند، آن‌کس را که پشت کرده نکشید و آن را که قدرت دفاع ندارد آسیب نرسانید و مجروحان را به قتل نرسانید، زنان را با آزار دادن تحریک نکنید هر چند آبروی شما را بریزند، یا امیران شما را دشنام دهند».

این رفتار بشردوستانه امام علی (ع) تا بدان حد است که وقتی در جنگ نهروان بر دشمن غلبه یافتند، دستور دادند مجروحانی را که در میدان نبرد باقی‌مانده بودند، جمع‌آوری و برای مداوا به کوفه برسانند و به

1. Geneva Convention II for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea (1949).

2. Geneva Convention III Concerning the Treatment of Prisoners of War (1949).

3. Geneva Convention IV Concerning the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949).

4. Protocol of 8 June 1977 Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Concerning the Protection of Victims of International Armed Conflicts (AP I).

5. Protocol of 8 June 1977 Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Concerning the Protection of Victims of Non- International Armed Conflicts (AP II).

۶. امام علی (ع) در طول حدود پنج سال حکومت‌شان درگیر سه جنگ داخلی شدند که عبارت است از جنگ جمل، صفین و نهروان. در این سه جنگ علی‌رغم داخلی بودن آن، امام (ع) تمامی قواعد و مقررات انسان‌دوستانه در مخاصمات مسلحانه را مراعات نمودند.

خانواده‌های‌شان برگرداندند (نجفی، ۱۳۶۸: ۷۸). شاید گفته شود که این دستورات امام علی(ع) به سپاهیان خویش در مخاصمات مسلحانه داخلی بوده است، ولی حقیقت این است که در اسلام فرق چندانی بین منازعات مسلحانه بین‌المللی و غیر بین‌المللی نیست. در رعایت حقوق انسان‌ها، توجه به شخصیت آنان و حمایت و رفتار بر اساس موازین انسانی با آنها فرقی بین جنگ‌هایی با ماهیت بین‌المللی یا داخلی نیست (قربان‌نیا، ۱۳۸۷: ۱۹۹)؛ چنان‌که امروز در نظام بین‌الملل حقوق بشردوستانه، حقوق درگیری‌های مسلحانه بین‌المللی در اغلب موارد به درگیری‌های مسلحانه غیر بین‌المللی نیز تسری یافته است و افزون بر ماده سه مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو، پروتکل دوم الحاقی به بیان موازین بشردوستانه در منازعات مسلحانه داخلی اختصاص یافته است (Dieter, 2009: 31 و نیز تونی فانر، ۱۳۸۶: ۴۳).

مفهوم این نامه امام علی(ع)، اندیشه تفکیک میان اهداف نظامی و غیرنظامی و لزوم اتخاذ شیوه‌های متفاوت رفتاری با این دو قشر را جلوه‌گر می‌سازد. صدر این نامه بر جنبه دفاعی جنگ در اسلام اشاره دارد که مبنای آن را «قاعده الصلح خیر»^۱ تشکیل می‌دهد. منطوق این نامه، تهاجم و تجاوز را نفی می‌کند و ظلم را نسبت به افراد غیرنظامی در جنگ ولو اینکه از دشمنان شماره یک اسلام (مشرکین) باشند، ممنوع می‌دارد. حتی در نامه، اولویت‌بندی و دسته‌بندی هم به نظر نمی‌رسد تا احتمال عدم تمیز بین هر دو قشر وجود داشته باشد؛ بلکه با مفاهیم و واژه‌های "نهی" اشاره می‌شود که صراحت بر ممنوعیت شدید و جدی از ظلم و اذیت بر غیرنظامیان دارد. قلمرو نهی و منع حتی تا آنجایی را شامل می‌شود که زنان‌شان در قتل شرکت ندارند، ولی باعث دشنام به امرا و ریختن آبروی مسلمانان شود (خالقی و ناطقی، ۱۳۹۹: ۳۹-۳۳).

قبل از آنکه اصول و مقررات اساسی مخاصمات مسلحانه در نهج البلاغه بیان شود، لازم است به دو نکته اشاره شود:

اول آنکه، گرچه مسائل حقوق مخاصمات مسلحانه زائیده تفکر در اسناد بین‌المللی دوران معاصر است و عناوین و اسامی آن به‌صراحت در کلام امام علی(ع) وجود ندارد، اما با نگرش به رفتار و گفتار آن حضرت در نهج البلاغه می‌توان موضوعاتی را دست یافت که هدف امروزین حقوق مخاصمات مسلحانه را پوشش می‌دهد.

دوم آنکه، کسی نمی‌تواند در حقوق بشردوستانه بگوید هر آنچه صراحتاً در معاهده یا عرف منع نشده است، مجاز است؛ زیرا بند ۲ ماده ۱ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ که مشهور به "شرط مارتنس"^۲ است، اشعار می‌دارد: «غیرنظامیان و نظامیان در مواردی که تحت پوشش این پروتکل یا سایر موافقت‌نامه‌های

۱. «و الصلح خیر»: صلح کردن بهتر است (نساء/۱۲۸). این جمله کوتاه و پر معنی گرچه در مورد اختلافات خانوادگی در آیه فوق ذکر شده، ولی بدیهی است یک قانون کلی و عمومی و همگانی را بیان می‌کند که در همه جا اصل نخستین، صلح و صفا و دوستی و سازش است و نزاع و کشمکش و جدایی بر خلاف طبع سلیم انسان و زندگی آرام‌بخش او است و لذا جز در موارد ضرورت و استثنایی نباید به آن متوسل شد (تفسیر نمونه، ۱۵۰/۴).

2. The Marten's Clause

بین‌المللی نباشند، هم چنان مشمول حمایت و اقتدار اصول حقوق بین‌الملل ناشی از عرف‌های مسلم، اصول انسانیت و ندای وجدان عمومی باقی می‌مانند».

مطابق این شرط چنانچه در ادبیات حقوق بین‌الملل بشردوستانه، معاهده‌ای در حمایت از افراد در جنگ و ممنوعیت کاربرد برخی تسلیحات و روش‌های جنگی موجود نباشد، می‌بایست مطابق عرف، اصول انسانیت، وجدان انسانی و وجدان عمومی رفتار شود. باید توجه شود که شرط مذکور حدود سیزده قرن با دیدگاه نهج‌البلاغه فاصله دارد و در زمانی امام علی(ع) اصول و مقررات یاد شده در زیر را در نبردها وضع کرد که ویرانگری و وحشی‌گری و مثله کردن اجساد و نیز رفتار تحقیرآمیز با افراد دشمن، امر عادی زمان جنگ محسوب می‌شد، تفکیکی بین نظامیان و غیرنظامیان وجود نداشت، حمایت از زنان، کودکان، سالخورده‌گان و بیماران معنا نداشت؛ اما شرط مارتنس زمانی نوشته شد که جنگ تقبیح شده بود و افکار عمومی به شدت از آن انزجار داشت.

۲-۲-۱. اصل تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی

با تدوین کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (به‌ویژه کنوانسیون چهارم) و پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷، حمایت از افراد عادی در مخاصمات مسلحانه مورد توجه بیشتری قرار گرفت که تجلی آن ماده ۴۸ پروتکل اول ۱۹۷۷ تحت عنوان قاعده اصلی و اساسی است که اشعار می‌دارد: «به‌منظور تضمین احترام و حمایت نسبت به سکنه غیرنظامی و اموال غیرنظامی، طرف‌های مخاصمه باید همواره بین سکنه غیرنظامی و رزمندگان و نیز بین اموال و اهداف نظامی تمایز قائل شده و از همین قرار می‌باید عملیات خود را فقط متوجه اهداف نظامی نمایند». علاوه بر آنکه قاعده ۱ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی نیز این موضوع را مورد تأکید قرار داده است (Henckaerts and Doswald, 2005: 3).

یکی از اصول اساسی حاکم بر نبردها در اسلام آن است که در مخاصمات مسلحانه بین نظامیان^۱ و غیرنظامیان^۲ تفکیک و تمایز به عمل می‌آورد. منظور از این اصل آن است که عملیات رزمی فقط باید نسبت به افراد نظامی و اهداف نظامی به اجرا درآمده و افراد و اهداف غیرنظامی مورد تهاجم قرار نگیرند (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۸۴: ۱۵۴). اگر چه تاریخ گواه آن است که این اصل مهم، همانند بسیاری از دیگر اصول و قواعد بشردوستانه در اغلب جنگ‌ها نقض شده است (Delupis, 1987: 141)؛ اما، با توجه به آیه شریفه ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُفَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (بقره/۱۹۰): «و در راه خدا با کسانی که با شما می‌جنگند، بجنگید ولی از اندازه درنگذیرید، زیرا خداوند تجاوزکاران را دوست نمی‌دارد». حمله به غیر رزمندگان یعنی کسانی که به هر دلیلی در جنگ مشارکت ندارند، ممنوع می‌باشد (Sohail, 2021: 86). به‌ویژه، کسانی که حالت‌شان، حالت نظامی و سربازی نیست، مثل پیرمردها، پیرزن‌ها، بلکه زن‌ها مطلقاً چه پیرزن و چه غیر پیرزن و بچه‌ها متعرض این‌ها نباید شد (مطهری، ۱۳۷۴: ۲۷-۲۸ و همچنین Akhter Hussain Gardezi, 2021: 121).

1. Combatants
2. Non Combatants

با الهام از قرآن کریم است که امام علی(ع) به سپاهیان خود هشدار می‌دهند که اشخاص و افرادی که در جنگ و نبرد شرکت ندارند؛ یعنی افراد غیرنظامی از مصونیت برخوردارند و خواهان امنیت و سلامتی برای آنان است. چنانکه به معقل بن قیس ریاحی(از بزرگان و شجاعان بنام کوفه) که با سه هزار سرباز به‌عنوان پیشاهنگان سپاه امام به‌سوی شام حرکت کردند، دستور می‌دهد: «اتَّقِ اللَّهَ الَّذِي لَا بُدَّ لَكَ مِنْ لِقَائِهِ وَ لَا مُنْتَهَى لَكَ دُونَهُ؛ وَ لَا تُفَاتِلَنَّ إِلَّا مَنْ قَاتَلَكَ ... فَإِذَا لَقِيتَ الْعَدُوَّ فَفِيفْ مِنْ أَصْحَابِكَ وَسَطًا وَ لَا تَدْنُ مِنَ الْقَوْمِ دُنُوًّا مَنْ يُرِيدُ أَنْ يُنْسِبَ الْحَرْبَ، وَ لَا تَبَاعِدْ عَنْهُمْ تَبَاعُدَ مَنْ يَهَابُ الْبَأْسَ، حَتَّى يَأْتِيَكَ أَمْرِي. وَ لَا يَحْمِلَنَّكُمْ شَتَائِهِمْ عَلَى قِتَالِهِمْ قَبْلَ دُعَائِهِمْ وَ الْإِعْذَارِ إِلَيْهِمْ» (نامه/۱۲): «از خدایی بترس که ناچار او را ملاقات خواهی کرد، و سرانجامی جز حاضر شدن در پیشگاه او را نداری جز با کسی که با تو پیکار کند، پیکار نکن... هر جا دشمن را مشاهده کردی در میان لشکرت بایست، نه چنان به دشمن نزدیک شو که چنان جنگ افروزان باشی(کسی که می‌خواهد جنگ برپا کند)، و نه آنقدر دور باش که پندارند از نبرد می‌هراسی، تا فرمان من به تو رسد، مبادا کینه آنان پیش از آن که آنان را به راه هدایت فراخوانید، و درهای عذر را بر آنان ببندید شما را به جنگ وا دارد».

مفهوم این کلام امام علی(ع) بیانگر توجه و اهتمام ایشان به اصل تفکیک در مخاصمات مسلحانه است؛ یعنی عملیات جنگی صرفاً علیه نیروهای مسلح و اهداف راهبردی دشمن مجاز است و افراد و جمعیت غیرنظامی بایستی از خطر درگیری‌ها مصون باشند.

۲-۲-۲. اصل رفتار انسانی

ماده سوم مشترک کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹، اشعار می‌دارد که در صورت بروز منازعه مسلحانه غیربین‌المللی، متخاصمین باید با افرادی که در درگیری‌ها مشارکتی ندارند، «رفتار انسانی» داشته باشند. ماده ۷۵ پروتکل اول الحاقی(۱۹۷۷) و ماده ۴ پروتکل دوم الحاقی(۱۹۷۷) نیز، اهانت به کرامت و حیثیت انسانی، به‌ویژه رفتار تحقیرآمیز و خوارکننده، توسط هر کس و در هر زمان و مکانی را ممنوع شمرده‌اند. رویه دولت‌ها قاعده رفتار انسانی نسبت به غیرنظامیان و افراد خارج از نبرد را به‌منزله یک قاعده عرفی حقوق بین‌الملل در هر دو زمینه درگیری‌های مسلحانه بین‌المللی و غیربین‌المللی قابل اعمال می‌داند، چنانکه قاعده ۸۷ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی بیان شده است: «با غیرنظامیان و افراد خارج از صحنه نبرد، باید به انسانیت رفتار کرد (Henckaerts and Doswald, 2005: 306).

اگرچه طبیعت جنگ و مخاصمه توأم با خشونت و رفتارهای ظالمانه، خلاف انسانیت و شئون بشری است؛ اما اسلام با وضع قواعد و مقرراتی آن را تعدیل نموده و به پیروان خود دستور می‌دهد در درگیری‌های مسلحانه بایستی بر معیار عدالت رفتار کرد و مراقب اعمال و رفتار خود بود.

یکی از اساسی‌ترین و جالب‌ترین اصول و قواعد انسان‌دوستانه در اسلام تأکید بر رعایت رفتار انسانی با دشمن است که در ذیل آیات قتال با عبارت «وَأُحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره/۱۹۵): «و نیکی کنید که خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد، بر آن صحنه می‌گذارد»؛ یعنی تأکید دارد که ای رزمندگان، حواس‌تان باشد وقتی در منازعات مسلحانه با دشمنان مواجه شدید، احسان و بشر دوستی را فراموش نکنید و در حق

دشمن از آن مضایقه نورزید. استاد علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌نویسد: رفتار نیک و انسانی داشتن و با احسان برخورد کردن با دشمنان به منزله‌ی آن نیست که دست از جهاد بکشید و دشمنان را به حال خود رها سازید، بلکه منظور از احسان و این آیه آن است که عملیات رزمی در صحنه جهاد باید به گونه‌ای انجام گیرد که شایسته هر موقعیت باشد؛ آنجا که باید جنگید، بجنگید و آنجا که باید از جنگ دست بکشید، از خون‌ریزی خودداری نمایند، جایی که مقاومت و شدت عمل می‌طلبد، مقاوم و جدی باشند، جایی که عفو و اغماض نیکو است از آن چشم‌پوشی نکنند و به بهترین وجهش انجام دهند (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۹۳)؛ بنابراین، در جنگ بایستی از هرگونه اعمال و رفتاری که باعث بر هم خوردن آرامش روحی و روانی افراد و یا هتک حرمت، منزلت و کرامت انسانی می‌شود خودداری کرد. آن چنانکه امام علی(ع) قبل از رویارویی با دشمن در صفین بعد از آنکه تأکید می‌کند یارانش آغازگر جنگ نباشند، چهار دستور را در رعایت اصول انسانی به لشکریان خود چنین گوشزد می‌کنند: «فَإِذَا كَانَتِ الْهَزِيمَةُ بِأَذْنِ اللَّهِ فَلَا تَقْتُلُوا مُدْبِرًا وَ لَا تُصِيبُوا مُعْوَرًا وَ لَا تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ، وَ لَا تَهَيِّجُوا النِّسَاءَ بِأَدَى وَ إِنْ شَتَمْنَ أَعْرَاضَكُمْ وَ سَبَبْنَ أَمْرَاءَكُمْ» (نامه/۱۴): «اگر به اذن خدا [دشمنان در جنگ] شکست خوردند و گریختند، آن کس را که پشت کرده نکشید و آن را که قدرت دفاع ندارد آسیب نرسانید و مجروحان را به قتل نرسانید، زنان را با آزار دادن تحریک نکنید هر چند آبروی شما را بریزند، یا امیران شما را دشنام دهند.»

این چهار دستور کاملاً جنبه اخلاقی دارد، زیرا هدف در هم شکستن حرکت دشمن است نه انتقام‌جویی. کسی که صحنه نبرد را ترک کرده و فرار می‌کند کشتن آن مفهومی ندارد، همچنین آن کس که ناتوان و آسیب‌پذیر شده، وارد کردن ضربت بر او با اصول جوانمردی سازگار نیست؛ مانند کسی که سلاح خود را از دست داده و یا از جنگیدن بازمانده و ناتوان شده و دیگر خطری از ناحیه او احساس نمی‌شود؛ همچنین کشتن مجروحانی که بر خاک افتاده‌اند و توان جنگیدن در آنها باقی نمانده، با اصول انسانی سازگار نیست. امام علی(ع) در فرازی دیگر از دستورات خود در این نامه، توجه به آزار نرساندن به زنان را مورد تأکید قرار می‌دهد. از آنجا که زنان توان نبرد ندارند، کینه خود را با دشنام دادن ابراز می‌کنند و به دلیل ضعیف بودن روحشان، انتقام‌جویی را در بدگویی و بدزبانی نشان می‌دهند؛ به همین دلیل افراد آگاه و بیدار نباید در برابر بدزبانی آنها واکنش نشان دهند. بگذارند عقده دل را با این سب و دشنام‌ها وا کنند و آرام بگیرند. به یقین اگر در برابر این سخنان زشت عکس‌العملی نشان داده شود، هیجان آنها بیشتر می‌شود و چه بسا سر از کفرگویی درآورند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷: ۱۸۵). نکته مهمی که نباید از آن غفلت کرد این است که امام علی(علیه‌السلام) - و تمام مردان الهی - مهم‌ترین هدفشان حفظ ارزش‌ها بود و حتی آن را بر پیروزی در میدان جنگ ترجیح می‌دادند؛ زیرا پیروزی موقتی است، اما حفظ ارزش‌ها ماندگار است.

یکی از مصادیق رفتار انسانی در مخاصمات مسلحانه عدم مثله کردن و هر شکل دیگر از رفتار تحقیرآمیز با نیروهای دشمن است. در زمانی که مثله کردن افراد دشمن امری عادی و رایج بود، اسلام رسماً پیروان خود را از انجام این کار منع کرد. برای مثال هنگامی که در نبرد احد تصمیم گرفته شد که اسیران را برای مقابله به مثل مثله کنند، پیامبر (ص) که مشرکان عمویش حمزه را در همان زمان به نحو

ددمنشانه‌ای مثله کرده بودند؛ این دستور صریح را به مسلمانان صادر کرد که حتی یک سگ را هم مثله نکنید (حر عاملی، ۱۴۱۲ ق: ۹۶). چنانکه امام علی(ع) در وصیت خود به هر دو فرزندش فرمود: «سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - يَقُولُ إِيَّاكُمْ وَ الْمَثَلَةَ وَ لَوْ بِالْكَلْبِ الْعَقُورِ» (نامه/۴۷): «از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: از مثله کردن پرهیزید اگر چه نسبت به سگ گزنده باشد.»

۳-۲-۲. اصل حمایت از افراد غیرنظامی

کنوانسیون چهارم از کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ به حمایت از افراد غیرنظامی در زمان جنگ اختصاص دارد. به غیر از نامه ۱۴ که امام علی(ع) حمایت از جمعیت غیرنظامی مانند زنان، کودکان، سالخورده‌گان، مجروحان جنگی را مورد تأکید قرار می‌دهد، در مناسبتی دیگر، لشکریان را از آزار رساندن به غیرنظامیان منع نموده و از کسانی که از این فرمان تخلف می‌کنند، ابراز بیزاری و تنفر جسته است: «مَنْ عَنِدَ اللَّهِ عَلَيَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ إِلَيَّ مَنْ مَرَّ بِهِ الْجَيْشُ مِنْ جَبَاةِ الْخَرْجِ وَ عَمَالِ الْبِلَادِ؛ أَمَا بَعْدُ، فَإِنِّي قَدْ سَبَّيْتُ جُنُودًا هِيَ مَارَةٌ بِكُمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ؛ وَ قَدْ أَوْصَيْتُهُمْ بِمَا يَجِبُ لِلَّهِ عَلَيْهِمْ مِنْ كَفِّ الْأَذَى وَ صَرْفِ الشَّدَا، وَ أَنَا أَبْرَأُ إِلَيْكُمْ وَ إِلَيَّ ذِمَّتُكُمْ مِنْ مَعْرَةِ الْجَيْشِ» (نامه/۶۰): «از بنده خدا، علی امیرالمؤمنان، به گردآوران مالیات و فرمانداران شهرهایی که لشکریان از سرزمین آنان می‌گذرند، پس از یاد خدا و درود، همانا من سپاهیان فرستادم که به خواست خدا بر شما خواهند گذشت، و آنچه خدا بر آنان واجب کرده به ایشان سفارش کردم، و بر آزار نرساندن به دیگران، و پرهیز از هرگونه شرارتی تأکید کرده‌ام، و من نزد شما و پیمانی که با شما دارم از آزار رساندن سپاهیان به مردم بیزارم.»

در زمان‌های گذشته با توجه به طول مسافرت‌ها، لشکریانی که به میدان نبرد اعزام می‌شدند گاه هفته‌ها در راه بودند و نمی‌توانستند تمام نیازها و مایحتاج خود را همراه ببرند و معمول بود نیازهای غذایی و غیر آن را از اهل هر محل تأمین می‌کردند که گاه حد اعتدال و نیاز را رعایت نکرده و دست به ظلم و تعدی بر کسانی که در مسیر راه آنها بودند می‌زدند و این سبب نارضایتی شدید مردم و کینه آنها نسبت به لشکریان می‌شد. امام(ع) در این نامه کوتاه و پر معنا که مخاطبش فرمانداران و مأموران جمع‌آوری زکات در شهرهای مختلف هستند، دستورات لازم را در این زمینه صادر می‌کند. به این ترتیب به لشکریان توصیه می‌کند که از آزار مردم و ایجاد ناراحتی و مزاحمت برای آنها پرهیزند و دست به ظلم و ستم بر غیرنظامیانی که در مسیر راه قرار دارند دراز نکنند و آن را به‌عنوان واجبی الهی ذکر می‌فرماید (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷: ۲۱۶).

۴-۲-۲. اصل ممنوعیت استفاده از برخی ابزارهای جنگی

هم‌زمان با پیشرفت علم و فناوری به‌ویژه در سال‌های پایانی نیمه اول قرن بیستم، سلاح‌هایی به وجود آمدند که قدرت تخریب و ویرانگری بالایی داشته‌اند. این سلاح‌ها، نه تنها می‌تواند بر سلامت و حیات بشر و تمام موجودات فعلی زیانبار باشد، بلکه برای انسان‌ها و موجوداتی که در آینده نیز خواهند یافت، تهدید کننده و خطر جدی محسوب شود و حتی فراتر از آن می‌تواند کره زمین را نیز از بین ببرد. این

دسته از ابزارهای جنگی موسوم به «سلاح‌های کشتار جمعی»^۱ می‌باشد که شامل سلاح‌های شیمیایی، میکروبی و هسته‌ای است. قواعد و مقررات محدودکننده به‌کارگیری این‌گونه تسلیحات با تکیه بر این باور مدون شد و ریشه یافت که وسایل ضربه زدن به دشمن نامحدود نیست و هدف نخستین قواعد تحدید تسلیحات^۲ را می‌توان ممانعت از رنج و عذاب غیرضروری برشمرد. اگرچه ممکن است گفته شود که هر متخصصی محق است هر روش یا ابزار جنگی که به نظر می‌رسد پیروزی را برای او به ارمغان می‌آورد، استفاده نماید، اما این قاعده که جزء قواعد عرفی در جنگ است و در کنوانسیون‌ها و معاهدات نیز راه یافته است، سبب شده که متخصصین ابزارهای جنگی را با توجه به قاعده مذکور به کار گیرند. ظهور و تجلی قاعده مذکور را اولین بار می‌توان در اعلامیه سن‌پترزبورگ ۱۸۶۸ یافت که کاربرد برخی از ابزارهای جنگی را ممنوع ساخته است؛ سپس در مواد ۲۲ و ۲۳ کنوانسیون لاهه ۱۹۰۷ و آنگاه شکل تکامل یافته آن را می‌توان در ماده ۳۵ پروتکل اول ۱۹۷۷ تحت عنوان «قواعد اساسی روش‌ها و ابزارهای جنگی» ملاحظه کرد:

۱. حق طرف‌های مخاصمه در انتخاب شیوه‌ها و وسایل جنگی در هیچ مخاصمه مسلحانه‌ای نامحدود نیست؛

۲. به کار بردن سلاح‌ها پرتاب‌شونده‌ها و مواد و شیوه‌های جنگی از نوعی که منجر به وارد آوردن صدمات بیش از حد و درد و رنج غیرضروری می‌شود، ممنوع است؛

۳. به کار بردن شیوه‌ها یا وسایل جنگی که هدف از آنها وارد آوردن خسارات شدید، گسترده و درازمدت بر محیط‌زیست باشد یا احتمال می‌رود چنین اثراتی داشته باشد، ممنوع است.

کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز ممنوعیت استفاده از ابزار یا روش جنگی که ماهیتاً موجب ورود صدمه شدید و غیرضروری می‌گردد به‌عنوان یکی از قواعد حقوق بین‌المللی عرفی (قاعده ۷۰) به رسمیت شناخته است (Henckaerts and Doswald, 2005: 237).

در وسایل الشیعه از امام علی(ع) نقل شده است که: «وقتی پیامبر(ص) مرا به یمن فرستاد، فرمود: با هیچ‌کس جنگ نکن، مگر آن‌که پیش از آن او را به اسلام دعوت کنی، به خدا قسم اگر خدا یک نفر را به‌وسیله تو هدایت کند، برای تو باارزش‌تر از آن چیزی است که آفتاب بر آن طلوع یا غروب می‌کند» (وسایل الشیعه، ۳۰/۱۱). فقیه نامور شیعه محمدحسن نجفی در روایتی از امام علی(ع) استناد نموده و فرمود: «ان رسول الله (ص) نهی ان یلقي السم فی بلاد المشرکین»: «پیامبر (ص) از اینکه در سرزمین مشرکان سم پاشیده شود، نهی فرمود.» (جرع‌املی، ۱۴۱۲ ق: ۴۶).

این دو روایت، بیانگر اصل حاکمیت منطق و استدلال بر سلاح است، نه آن‌که دستور دهد، ای رزمندگان اسلام، لازم است به انواع سلاح‌های ویرانگر و مخرب مجهز شوید تا همه انسان‌ها را نابود کنید؛ اموال و سرزمین آنها را ویران سازید! از این رو، رزمنده مسلمان در حق انتخاب سلاح آزاد نبوده و از کاربرد سلاح‌هایی که درد و آلام بی‌پایه و غیر لازم ایجاد می‌کنند، منع شده است.

1. Weapons of Mass Destruction.

2. Weapons Limitation

بنا به منطق پیش‌گفته می‌توان گفت که به‌کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه اسلام ممنوع است. شاید این سؤال مطرح شود که مگر در آن زمان سلاح‌های شیمیایی یا میکروبی وجود داشت که این برداشت حاصل شد؟ در تأیید و پاسخ به این پرسش می‌توان گفت: درست است، سلاح‌هایی که در آن زمان بکار می‌رفته، واجد خصوصیتی نبوده که بتوان بر آنها سلاح کشتار جمعی اطلاق کرد و آن سلاح‌ها، جراحات و آسیب‌های جبران‌ناپذیر و غیرلازمی که افزون بر از کار انداختن نیروی جنگی دشمن باشد، وارد نمی‌کرده‌اند (محقق داماد، ۱۳۸۵: ۸۵)؛ اما، در این میان سلاح‌هایی وجود داشته که می‌توان آن را مصداقی از سلاح‌های کشتار جمعی دانست، و آن سم است. در آن عصر استفاده از سم و سلاح سمی امری رایج بوده است که متخصصین به‌منظور به‌زانو درآوردن طرف مقابل از آن استفاده می‌کردند؛ زیرا که «اثر اولیه سم و سلاح سمی مسمومیت و خفگی است. از این رو، آلوده کردن سلاح‌ها با سم باعث مرگ تدریجی توأم با رنج قربانی شده و حتی مانع بهبودی جراحات ناشی از تیرهای آلوده می‌شد» (Jean- Marie Henckaerts and Louise Doswald- Beck, 2009: 253). البته در اینجا سم اصالت ندارد و اسلام به سم نظر خاصی ندارد، بلکه آنچه اصالت دارد این است که نباید مسلمانان در میدان جنگ از سلاح‌هایی استفاده کنند که باعث از بین رفتن مردم غیرنظامی، ویرانی شهرها، آبادانی‌ها و مزارع و بالاخره آسیب و خسارت وارد شدن بر محیط‌زیست شود. آن روز این عمل ضد انسانی به‌وسیله سم انجام می‌یافت، امروز توسط سلاح‌های کشتار جمعی انجام می‌گیرد. بنابراین اسلام با این نحوه از برخورد که موجب نابودی میلیون‌ها نفوس بشری و محیط طبیعی می‌شود، مخالف است (جعفری، ۱۳۹۶: ۴۵۸-۴۳۳). چنانکه رهبر معظم انقلاب اسلامی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در این باره فرمودند: «به اعتقاد ما افزون بر سلاح هسته‌ای، دیگر انواع سلاح‌های کشتار جمعی، نظیر سلاح شیمیایی و سلاح میکروبی نیز تهدیدی جدی علیه بشریت تلقی می‌شوند. ملت ایران که خود قربانی کاربرد سلاح شیمیایی است، بیش از دیگر ملّت‌ها خطر تولید و انباشت این‌گونه سلاح‌ها را حس می‌کند و آماده است همه‌ی امکانات خود را در مسیر مقابله با آن قرار دهد. ما کاربرد این سلاح‌ها را حرام و تلاش برای مصونیت بخشیدن ابناء بشر از این بلای بزرگ را وظیفه‌ی همگان می‌دانیم» (پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح هسته‌ای و عدم اشاعه ۲۸/۰۱/۱۳۸۹).

۵-۲-۲. اصل منع ایجاد گرسنگی و تشنگی

یکی از تاکتیک‌های جنگی که از گذشته در مخاصمات مسلحانه علیه جمعیت غیرنظامی مورد استفاده قرار می‌گرفت، گرسنگی دادن^۱ به غیرنظامیان بوده است. معنای گرسنگی دادن چیزی ورای تحمل و یا تحمیل بی‌غذایی و بی‌آبی تا حد مرگ است و چیزهایی دیگر مانند دارو که برای حیات و بقا ضروری است (Jean- Marie Henckaerts and Louise Doswald- Beck, 2009: 193). عدم دسترسی مردم به غذا و دارو، سبب آسیب‌های جسمی و روحی و شیوع بیماری‌ها و نابودی بشر، به‌ویژه کودکان، زنان و سالخورده‌گان شده و عملی غیرانسانی تلقی می‌شود؛ زیرا حق حیات به‌عنوان اصلی‌ترین و

1. Starvation

بالاترین حق بشری (General Comment, Adopted by the Human Rights Committee, 1982, Right to Life, Para 1) با محدودیت مواجه می‌گردد و حال آنکه این حق بنیادین بشری را نمی‌توان تحت هیچ شرایطی محدود کرد.

در بیست و ششمین کنفرانس بین‌المللی صلیب سرخ و هلال احمر در سال ۱۹۹۵، و نیز قاعده ۵۳ حقوق بین‌المللی بشردوستانه عرفی، اقدام به گرسنگی دادن غیرنظامیان به شدت محکوم گردید (Henckaerts and Doswald, 2005: 186-188).

در ماده ۵۴ پروتکل اول ۱۹۷۷ گرسنگی دادن به‌عنوان یک روش جنگی و نیز تعرض به آنچه را که برای حیات و بقای غیرنظامیان طرف خصم ضروری است، با هر انگیزه‌ای اعم از نابودی آنان با تحمیل گرسنگی یا وادار ساختن آنها به تخلیه محل مورد نظر، ممنوع کرده است: «حمله، تخریب، انتقال یا غیرقابل استفاده کردن اموالی که برای بقای سکنه غیرنظامی ضروری است، نظیر مواد غذایی، مناطق کشاورزی برای تولید مواد غذایی، محصولات کشاورزی و دامی، تأسیسات و ذخایر آب آشامیدنی و کارگاه‌های آبرسانی به‌خصوص به این منظور که ارزش آنها برای تغذیه سکنه غیرنظامی یا طرف مخالف، سلب شود، با هر انگیزه‌ای که باشد خواه به جهت این‌که غیرنظامیان از گرسنگی از پا درآیند، مجبور به نقل مکان شوند، یا هر انگیزه دیگر، ممنوع است» (ماده ۵۴ پروتکل اول ۱۹۷۷). مطابق بند ۲ ماده ۸ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی گرسنگی دادن به غیرنظامیان به‌عنوان یک روش جنگی در درگیری‌های مسلحانه، به‌عنوان جنایت جنگی تلقی گردید. گرسنگی دادن هم شامل معنای مضیق خود یعنی محرومیت از تغذیه می‌گردد و هم در بر دارنده معنای موسع آن یعنی محرومیت یا عدم تأمین کافی هر چیزی که برای زنده ماندن لازم باشد، است. بنابراین گرسنگی دادن شامل تمام چیزهایی می‌شود که برای زنده ماندن و بقا لازم است (ذاکر حسین، ۱۴۰۰: ۲۳۶).

یکی از قواعد فقهی در حوزه روش‌های ممنوعه در جنگ گرسنه نگاه‌داشتن افراد دشمن است. در فقه اسلامی کشتن دشمن به‌طور صبر یا قتل با صبر، دلالت بر ممنوعیت توسل به این شیوه در جنگ دارد که در ردیف جرائم و جنایات جنگی قرار می‌گیرد. قتل با صبر به معنی رها کردن دشمن تفسیر نموده‌اند تا به‌تدریج از تشنگی و گرسنگی و بیماری بمیرد (عمید زنجانی، ۱۳۸۳: ۳۷۲/۶). دلیل این ممنوعیت آیه شریفه ﴿الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تُعْتَدُوا﴾ (بقره/۱۹۰) است. در این آیه شریفه خداوند منان به مسلمانان دستور می‌دهد در جنگ باید عدالت و حق رعایت شده و از حدود و مرز الهی تجاوز نکرد و حتی مقررات و عواطف انسانی را در جنگ مراعات نمود و متعرض بیماران، زنان، کودکان و سالمندانی که با شما (یعنی رزمندگان مسلمان) کاری ندارند، نشوید (قرائتی، ۱۳۷۴: ۳۸۹). وقتی مسلمانان از جنگیدن با این دسته از افراد منع شدند، آیا از گرسنگی دادن به آنها به قصد از پا در آوردنشان منع نشدند؟ مسلم است که به طریق اولی از این عمل باز داشته شدند؛ زیرا که گرسنگی و تشنگی دادن به آنها تخلف از حدود الهی است.

در سال ۳۷ هجری، زمانی که ارتش معاویه در جنگ صفین بر یاران امام علی(ع) پیشی گرفته، راه ورود به آب فرات را اشغال کردند و لشگر امام را از برداشتن آب مانع شدند، امام علی(ع) یکی از یاران سخنور خود بنام «صعصعه بن صوحان» را به سوی معاویه فرستاد که چرا شریعه فرات را بستند؟ معاویه با یاران خود مشورت کرد. «ولید بن عقبه» و «عبدالله بن سعید» گفتند آب را همچنان بسته نگهدارید تا سپاه کوفه از تشنگی بمیرند، ولی «عمر و عاص» گفت «علی مردی نیست که تشنه بماند، او همان مردی است که می‌گفت اگر چهل نفر یاور داشتم حق خود را پس از سقیفه می‌گرفتم، اکنون که بزرگان عراق و حجاز همراه او می‌باشند!» اما معاویه هم چنان دستور داد که آب را بسته نگه دارند. هنگامی که امام(ع)، از این ماجرا با خبر شد خطبه پر شوری را ایراد کرد (خطبه/۵۱)، و یاران خود را برای باز پس گرفتن شریعه فرات به حرکت در آورد، و با یک حمله شجاعانه لشکر معاویه را عقب راندند و شریعه فرات را آزاد کردند! (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷). یاران امام علی(ع) گفتند: ما حالا دیگر مقابله به مثل می‌کنیم و اجازه نمی‌دهیم اینها آب بردارند. امام علی(ع) می‌فرماید: ولی من این کار را نمی‌کنم چون آب یک چیزی است که خدا آن را برای کافر و مسلمان قرار داده. این کار دور از شهامت و فتوت و مردانگی است. آنها چنین کردند، شما نکنید. امام علی(ع) نمی‌خواهد پیروزی را به بهای یک عمل ناجوانمردانه به دست بیاورد (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۴۱-۱۴۰).

در واقع، عملکرد امام علی(ع) در قضیه اجتناب از بستن شریعه فرات، پایبندی امام به قاعده ممنوعیت به قحطی کشاندن دشمن را نشان می‌دهد، چنانکه حتی پس از آنکه معاویه شریعه را بست و امام توانست با زور آن را تصرف کند از اقدام تلافی جویانه خودداری نمود (عزیزی، ۱۳۹۲: ۹۲).

۲-۲-۶. اصل رفق و مدارا با اسیران جنگی

نیروهای مسلح درگیر جنگ که توسط طرف مقابل به اسارت درآیند، اسیر نامیده می‌شوند که با توجه به کنوانسیون سوم ژنو ۱۹۴۹ از حمایت‌های حقوق بین‌المللی برخوردارند و باید با آنها به صورت انسانی رفتار شود. حقوق اسرای جنگی ریشه در تجربه اسارت در طول جنگ جهانی اول و تحولات قانونی پس از آن داشت. به عبارتی جنگ جهانی اول سبب توسعه حقوق بشردوستانه بین‌المللی در مورد رفتار با اسیران جنگی^۱ شده است (Wylie and Camerron, 2019: 1327-1350).

در اسلام، اسیر جنگی نسبت به افراد عادی از حقوق ویژه‌ای برخوردار است. چرا که اسیر، با زمین گذاردن سلاح و تسلیم شدن، یعنی در کسوت اسارت درآمدن، انسانی بی‌پناه و نیازمند به حمایت است که حقوق انسانی او مانند حق حیات^۲، پوشاندن و اطعام (انسان/۹) و حسن برخورد با اسیر (انسان/۸)، رعایت شخصیت انسانی و منع شکنجه و قتل (مجلسی، بحارالانوار، ۳۹۹/۱۰۰) بایستی رعایت شود. خداوند متعال

1. Prisoners of War

۲. از نظر عقلی و نقلی دلیلی بر جواز قتل اسیر وجود ندارد؛ زیرا که، کشتن اسیر به عنوان یک انسان تا زمانی جایز است که در جبهه دشمن می‌جنگد و خطری برای افراد سپاه اسلام به شمار می‌آید. اما پس از دستگیری و اسارت که خطری از ناحیه او متوجه رزمندگان اسلام نیست، دیگر قتل او غیرمعمول و بلکه به صراحت قرآن، به‌عنوان بزرگترین گناه به شمار می‌آید. چه اینکه خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «هر کس دیگری را جز برای قصاص یا مبارزه یا فسادگری بکشد، گویا همه مردم را کشته است» (مائده/۳۲).

در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ﴾ (توبه/۶): «[ای پیامبر] و اگر یکی از مشرکان از تو امان و پناه خواست، پس به او پناه بده تا کلام خدا را بشنود، سپس او را به مکان امنش برسان». آنچه از این آیه شریفه برداشت می‌شود، اسلام نه تنها حسن رفتار با اسیران در بند را توصیه کرده، بلکه مساعدت مادی و معنوی نسبت به آن‌ها را نیز از ضروریات برمی‌شمارد.

آمده است هنگامی که عبدالرحمن بن ملجم، با شمشیر بر سر مبارک امیرالمؤمنین امام علی(ع) زد و او را اسیر کردند، به حسن و حسین(علیهما السلام) فرمود: «اَحْسِبُوا هَذَا الْاَسِيرَ، وَ اطْعَمُوهُ وَ اسْقُوهُ وَ اَحْسِنُوا اِسَارَةَ»؛ «این اسیر را حبس کنید، غذا و آب به او بدهید و در اسارت با او خوش رفتاری کنید» (مجلسی، بحارالأنوار، ۲۰۶/۴۲). در حدیث دیگری فرمودند: «اطْعَامُ الْاَسِيرِ وَ الْاِحْسَانُ اِلَيْهِ حَقٌّ وَّاجِبٌ وَ اِنْ قَتَلْتَهُ مِنْ الْغَدِ!»؛ «اطعام اسیر و نیکی به او حق واجب است، هر چند مستحق قتل باشد و بخواهی او را به قتل برسانی» (مجلسی، بحارالأنوار، ۳۳/۹۷). این گونه رفتار امام علی(ع) دلالت بر آن دارد که اسیر به عنوان انسان برخوردار از تمامی حقوق انسانی است و نباید در طول دوران اسارت خود شکنجه و یا مورد آزار و اذیت قرار گیرد. امام علی(ع) هنگامی که لشکری را به مقابله با اصحاب جمل فرستاد، در نامه‌ای خطاب به فرمانده لشکر خود می‌نویسد: «فَإِنْ عَادُوا اِلَى ظِلِّ الطَّاعَةِ فَذَاكَ الَّذِي نُحِبُّ؛ وَ اِنْ تَوَافَّتِ الْاُمُورُ بِالْقَوْمِ اِلَى الشِّقَاقِ وَ الْعِصْيَانِ، فَانْهَدْ بِمَنْ اطَاعَكَ اِلَى مَنْ عَصَاكَ...» (نامه/۴): «اگر دشمنان اسلام به سایه اطاعت بازگردند پس همان است که دوست داریم و اگر کارشان به جدایی و نافرمانی کشید با کمک فرمانبرداران با مخالفان نبرد کن...». در واقع، یکی از پیام‌های این دستور امام علی(ع) در این نامه آن است که چنانچه دشمنان خود را تسلیم و اسیر کرده‌اید، بایستی با آنها با حسن رفتار برخورد کرد و آزار و اذیتی علیه آنها صورت نگیرد.

۷-۲-۲. اصل حمایت از محیط زیست

نگاهی گذرا به تاریخ جنگ‌ها، این موضوع را نشان می‌دهد که متأسفانه طرفین مناقشات به منظور کاستن توان رزمی و به زانو درآوردن دشمن به دفعات مکرر، اقدام به ضایع کردن مواد غذایی، تخریب کشتزارها و تأسیسات آبرسانی و نابود کردن احشام نموده‌اند. آسیب و خسارت زیست محیطی در طول مخاصمات مسلحانه نه تنها بر سلامت و حیات بشر و تمام موجودات فعلی زیانبار است، بلکه برای انسان‌ها و موجوداتی که در آینده نیز حیات خواهند یافت، تهدیدکننده و خطر جدی محسوب می‌شود (Alexander Kiss and Dinah Shelton, 2004: 733).

متأسفانه تا قبل از دهه ۱۹۷۰ میلادی حمایت و حفاظت از محیط زیست^۱ چندان مورد توجه قرار نگرفته بود؛ زیرا که تمرکز عمده درباره تدوین قواعد و مقررات در حوزه مخاصمات مسلحانه محدود به حمایت از رزمندگان در جنگ، مجروحان جنگی و غیرنظامیان (شهروندان) بود؛ اما مشاهده اثرات زیانبار و مخرب به‌کارگیری تسلیحات پیشرفته بر محیط زیست در دهه‌های پایانی قرن بیستم سبب شد تا تلاش‌ها و

همگرایی‌هایی خاصی در این زمینه به وجود آید، چنانکه ۱۰ دسامبر ۱۹۷۶، اولین معاهده خاص راجع به حفاظت از محیط‌زیست در برابر تهاجم نظامی، تحت عنوان «کنوانسیون ممنوعیت استفاده نظامی یا سایر اقدامات خصمانه تکنیک‌های تغییر محیط‌زیست (موسوم به کنوانسیون اِنمد)» تدوین شد و آنگاه پروتکل اول ۱۹۷۷ (ماده ۳۵، ۵۴ و ۵۵) نیز پیشرفت قابل توجهی در رابطه با حفاظت زیست‌محیطی در طول جنگ به وجود آورد. علاوه بر آنکه کمیته بین‌المللی صلیب سرخ نیز حمایت از محیط‌زیست در زمان مخاصمات مسلحانه را به‌عنوان یک قاعده مهم عرفی (قاعده ۴۳، ۴۴ و ۴۵) مورد تأکید قرار داده است (Henckaerts and Doswald, 2005: 143-158).

قرآن به‌عنوان اولین منبع حقوقی اسلام برای محیط‌زیست اهمیت زیادی قائل شده و در بسیاری از آیات به آن تأکید نموده است. چنان‌که در یکی از آیات آمده است کسی که بدون نیاز و ضرورت اقدام به تخریب یا نابودی محیط‌زیست نماید از جمله مفسدان خواهد بود: ﴿وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ﴾ (بقره/۲۰۵): «و چون برگردد [یا ریاستی یابد] کوشش می‌کند که در زمین فساد نماید و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند تباہکاری را دوست ندارد». دلالت آیه یاد شده و همچنین آیات ۱۲ و ۱۳ سوره جاثیه و نیز آیه ۲۹ سوره بقره بر این است که خداوند منان طبیعت و منابع موجود در آن را برای استفاده خردمندانه انسان قرار داده است و انسان می‌تواند بهترین بهره را از طبیعت ببرد. در این راستا، لازمه استفاده صحیح و مناسب از طبیعت، منوط به حفظ طبیعت است؛ بنابراین، قاعده استفاده درست و مناسب از طبیعت و حق داشتن همه نسل‌ها به بهره‌برداری از منابع طبیعی، اقتضا می‌نماید تا محیط‌زیست در جریان مخاصمات مسلحانه حمایت و حفاظت شود.

امام علی(ع) در نامه‌ای به مالک اشتر، فرماندار مصر می‌نویسد: «وَأَيُّكُمْ نَظَرَكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظَرَكَ فِي اسْتِحْلَابِ الْخِرَاجِ لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يَدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ» (نامه/۵۳): «[ای مالک] اهتمام تو به آباد کردن زمین بیش از همت گماردن تو به جمع‌آوری درآمد باشد؛ چون درآمد بدون آبادانی حاصل نمی‌شود». در این فراز از نامه، امام علی(ع) بیان می‌دارند که محافظت، عمران و آباد کردن محیط‌زیست از وظایف انسان بوده و هر عملی که با آبادانی محیط‌زیست منافات داشته باشد، ممنوع است. از این رو، از آنجا که تخریب محیط‌زیست و نابودی آن، مخالف عمران و آبادانی است، بنابراین، باید از آن اجتناب کرد و در جریان مخاصمات مسلحانه مانع تخریب و آسیب به محیط‌زیست شد.

نتیجه‌گیری

نگاهی گذرا به تاریخ جنگ‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از دولت‌ها می‌کوشیدند تا با به‌کارگیری هرگونه ابزارها و روش‌هایی که در اختیار داشته‌اند، بر طرف مقابل چیره شوند. به همین دلیل، بسیاری از فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، مذاهب و مکاتب، فلاسفه و حقوقدانان تلاش نموده‌اند با قبول این مسأله که نمی‌توان تضمینات کافی برای پیشگیری از جنگ عرضه کرد، حداقل قواعد و مقرراتی تهیه و تدوین

نمایند تا اقدامات غیرانسانی در جنگ را محدود کنند. حاصل این نگرش در قرن بیستم، تهیه و تدوین حقوق بشردوستانه بوده است. هدف حقوق بشردوستانه حمایت از افراد نظامی و غیرنظامی در مخاصمات مسلحانه و ایجاد محدودیت در انتخاب و استفاده از برخی از ابزارها و شیوه‌های جنگی برای طرف‌های متخاصم در درگیری‌های مسلحانه است. این حمایت از انسان‌ها در زمان کارزار و ایجاد محدودیت در کاربرد برخی وسایل و روش‌های جنگی موضوعی است که ریشه‌ای عمیق در مکتب اسلام دارد و امیرالمؤمنین امام علی(ع) در زمان نبرد با دشمن بر رعایت آن تأکید فراوان داشته است.

نگاهی به گفتار امام علی(ع) در نهج البلاغه نشان می‌دهد که آن حضرت هرگاه لشکری را به میدان جنگ می‌فرستادند، قبل از اعزام‌شان آنها را به رعایت اصول انسانی و اخلاقی در جنگ موعظه و ارشاد می‌نموده‌اند تا از هر نوع عمل غیرانسانی و انتقام‌گیری در جنگ جلوگیری شود. به‌ویژه آنکه حمایت از غیرنظامیان نه تنها هدف بنیادین دیدگاه آن امام همام بود؛ بلکه به‌عنوان یک اصل و پیش فرض در تمامی نبردها قابل رعایت بوده است. اصل تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی، اصل رفتار انسانی، اصل حمایت از جمعیت غیرنظامی، اصل ممنوعیت برخی از ابزارهای جنگی، اصل منع ایجاد گرسنگی و تشنگی، اصل رفق و مدارا با اسیر جنگی و اصل حمایت از محیط‌زیست از جمله جلوه‌های قواعد و مقررات بشردوستانه در نهج البلاغه است که در کنوانسیون‌ها و معاهدات بشردوستانه قرن اخیر از آنها یاد شده است. در حالی که آن چیزی که در سده‌های اخیر راجع به قواعد و مقررات بشردوستانه در حمایت از رزمنده و غیر رزمنده و ایجاد محدودیت برای برخی از تسلیحات و روش‌های جنگی یاد شده، با قواعد و مقرراتی که امام علی(ع) آنها را بیان کرده است، حدود سیزده قرن فاصله دارد و این قواعد در زمانی وضع شد که ویرانگری و وحشی‌گری و مثله کردن اجساد و نیز رفتار تحقیرآمیز با افراد دشمن، امر عادی زمان جنگ محسوب می‌شد، تفکیکی بین رزمنده و غیر رزمنده وجود نداشت، حمایت از زنان، کودکان، سالخورده‌گان و مجروحان معنا نداشت. همچنان که امروزه نیز با وجود پذیرش اصول یاد شده از سوی دولت‌ها، همچنان این اصول به‌صورت عملی نقض می‌شود. حال آنکه در رفتار و گفتار امام علی(ع) هیچ موردی مشاهده نمی‌شود که در کارزار با دشمن نقض یا خلاف قواعد و مقررات بشردوستانه صورت گرفته باشد.

در پایان پیشنهاد می‌شود اولاً در جهت شفاف‌سازی و آشنا نمودن جامعه بین‌المللی از سیره الگوهای عملی اسلام یعنی رسول خدا(ص) و امام علی(ع) که در عصر حاضر درگیری‌های مسلحانه با نام اسلام گسترش یافته و تبلیغات منفی علیه این مکتب حیات‌بخش صورت می‌گیرد، هر یک از اصول حاکم بر نبردها در مخاصمات مسلحانه به‌صورت جداگانه در رفتار و گفتار رسول خدا(ص) و امام علی(ع) بررسی و تبیین شود و ثانیاً برای تقویت همکاری‌های بین‌المللی در حمایت مؤثر از قواعد و مقررات بشردوستانه همایش‌های متعددی در تبیین این موضوع در عرصه جهانی به‌ویژه در سطح کشورهای اسلامی برگزار گردد.

منابع

- قرآن کریم.
- الزحیلی، وهبه (۱۳۸۹). آثار جنگ در فقه اسلامی، ترجمه عبدالحسین بینش، قم: زمزم هدایت.
- امامی، مسعود و شوپای جویباری، رمضانعلی. (۱۳۹۵). دانشنامه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، تهران: میزان.
- تاموشات، کریستیان (۱۳۸۶). حقوق بشر، ترجمه حسین شریفی طرازکوهی، تهران: میزان.
- تونی فانر (۱۳۸۶). حقوق بین‌المللی بشردوستانه: توسعه و مفاهیم اساسی، مجموعه مقالات همایش اسلام و حقوق بین‌المللی بشردوستانه، تهران: جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران
- جعفری، سید اصغر (۱۳۹۴). تحلیل ابزارها و روش‌های ممنوعه در جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- ----- (۱۳۹۶). اصول حقوق بشردوستانه از دیدگاه امام خمینی (ره)، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۷۴(۲)، ۴۳۳-۴۵۸.
- ----- (۱۳۹۷). اصول ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه مبتنی بر سیره نبوی، فصلنامه مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی، ۸(۳۰)، ۶۷-۹۴.
- ----- (۱۳۹۸). حمله نظامی عربستان به یمن از نگاه حقوق بین‌المللی بشردوستانه، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۴۹(۲)، ۵۹۱-۶۱۱.
- حرعاملی، محمدبن‌الحسن (۱۴۱۲ق). الوسائل الشیعه الی تحصیل مسایل الشریعه، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- خالقی، ابوالفتح و ناطقی، مهدی (۱۳۹۹). بررسی حقوق بشردوستانه از منظر امام علی (ع)، فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۸(۲۹)، ۲۳-۳۹.
- دشتی، محمد (۱۳۷۹). نهج‌البلاغه (ترجمه)، تهران: زهد.
- دونان، هانری (۱۳۸۸). خاطرات سولفرینو، ترجمه محمدابراهیم توکلی کارشک، تهران: نشر آژند.
- ذاکر حسین، محمدهادی (۱۴۰۰). گرسنگی دادن غیرنظامیان به مثابه جنایت جنگی، مجله پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی، ۹(۱۸)، ۲۲۷-۲۵۲.
- راجرز، آنتونی پ. و. و پل مالرب (۱۳۸۲). قواعد کاربردی حقوق مخاصمات مسلحانه، (ترجمه کمیته ملی حقوق بشردوستانه)، تهران: امیرکبیر.
- دلخوش، علیرضا (۱۳۸۷). حقوق بشر دوستانه در مخاصمات مسلحانه بین‌المللی و غیر بین‌المللی: تفاوت‌ها و اشتراکات، فصلنامه سیاست خارجی، ۲۲(۴)، ۱۰۰۴-۹۸۱.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۰). حقوق جنگ (حقوق بین‌الملل مخاصمات مسلحانه)، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۵). اسلام و حقوق بین‌الملل (چاپ هشتم)، تهران: گنج دانش.
- ----- (۱۳۹۴). حقوق بین‌الملل بشردوستانه، تهران: گنج دانش.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۹). تفسیرالمیزان (جلد ۲)، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- عزیزی، ستار (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی قواعد بنیادین حقوق بشردوستانه در «نهج‌البلاغه» و «گزارش قواعد

- عرفی حقوق بین‌الملل بشر دوستانه، فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، (۱)، ۸۵-۹۵.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۳). فقه سیاسی ج ۶: اصول و مقررات حاکم بر مخاصمات مسلحانه، تهران: امیرکبیر.
- قرائتی، محسن (۱۳۷۵). تفسیر نور، قم: موسسه در راه حق.
- قربان‌نیا، ناصر (۱۳۸۷). حقوق بشر و حقوق بشردوستانه، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۳). حقوق بشردوستانه بین‌المللی رهیافت اسلامی، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محمدی، سید مهران (۱۴۰۰). نقش شورای امنیت در توسعه حقوق مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی، ماهنامه بین‌المللی پژوهش ملل، شماره ۷۳، ۲۹-۴۸.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار، بیروت: موسسه دار احیاء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۷). پیام امام امیر المومنین شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه (جلد ۹ و ۱۱)، قم: انتشارات امام علی ابن ابیطالب.
- مصفا، نسرین و دیگران (۱۳۶۵). مفهوم تجاوز در حقوق بین‌الملل، تهران: مرکز مطالعات عالی بین‌المللی دانشگاه تهران.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). جهاد، قم: انتشارات صدرا.
- (۱۳۷۴). سیری در سیره نبوی، قم: انتشارات صدرا.
- ممتاز، جمشید و رنجبریان، امیرحسین (۱۳۸۴). حقوق بین‌الملل بشردوستانه (مخاصمات مسلحانه داخلی)، تهران: نشر میزان.
- نجفی، محمدحسن (۱۳۶۸). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- Alexander Charles, K. and Shelton, D. (2004). *International Environmental Law, (Third Edition)*, New York, Transnational Publishers, Inc.
- Akhter Hussain Gardezi, S. M. (2021). Comparative Study of Islamic Laws of War and IHL—Oints of Convergence for Universal Consensus on Laws of War, *Margalla Papers*, 25(1), 115-130.
- Delupis, D. (1987). *The Law of War*, Cambridge University Press.
- Hayashi, M. N. (2007). *The Principle of Civilian Protection and Contemporary Armed Conflict*, in: *The Law of Armed Conflict Constrains on the Contemporary Use of Military Force*, Edited by: Howard m. Hensel, England, Ashgate Publishing limited.
- Henckaerts, J. M. and Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law*, Cambridge, the United Kingdom at the university Press.
- Fleck, D. (2009). *The Handbook of International Humanitarian Law*, Oxford University press.
- Henckaerts, J. M. and Doswald-Beck, L. (2009). *Customary International Humanitarian Law*, Cambridge, the United Kingdom at the university Press.

-
- Sohail, H. (2021). Compatibility between Modern International Humanitarian Law and Principles of Islamic Law of Conduct of War: A Comparative Analysis, *Islamabad Law Reviv*, Vol. 5, 83-114
  - Dinstein, Y. (2016). *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, Cambridge University Press.
  - The International Committee of the Red Cross (2004). *What is International Humanitarian Law?*, ICRC.
  - Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I).
  - Wylie, N. and Cameron, L. (2019). The Impact of World War I on the Law Governing the Treatment of Prisoners of War and the Making of a Humanitarian Subject, *European Journal of International Law*, 29(4), 1327-1350, <https://doi.org/10/1093/ejil/chy085>, Published: 14 February 2019.